

ארץ-ישראל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה (634–1099) לאור תעודות גניזת קהיר

מאת משה גיל

המצביא הבדווי אשר עמד בראש הצבא שחדר לארץ-ישראל עם ראשית הכיבוש, עמרו אבן אלעאץ, משיב לאציל ביוזנטיני שעמו נפגש בסביבות עזה כאשר ניסה זה לדבר על לבו בשם 'קשרי משפחה' שבין נוצרים ומוסלמים: 'אם-כן, ניקח אפוא את מחצית מימכם וישוביכם וקחו אתם את מחצית הקוצים והאבנים שבידינו'.

בלי להיכנס לפרטי המחלוקת שבין החוקרים בדבר סדר עדיפותם של המניעים אשר חוללו את פלישות האסלאם והביאו את נצחונותיו המדהימים, נזכור את העובדה היסודית: כיבושי האסלאם היו במהותם הבלתי אמצעית ביותר פלישה של שבטים, נוודי המדבר המורעבים, אל תוך ארצות התרבות. עמר אבן אלח'טאב, הח'ליף השני, אשר בהנהגתו התחוללו מרבית הכיבושים, ראוי בלי ספק להימנות עם גדולי המנהיגים והמכוונים שבתולדות האנושות, מפני שהשכיל להטיל על הזרם האדיר של השטפון המדברי ככלים חמורים ולהכתיב לו אפיקים שעד מהרה הביאו דו-קיום והסתגלות הדדית. על-פי מקצת סיפורי הכיבוש שאצל הסופרים המוסלמים, אשר אינם מוכחשים ולעתים אף מתאשרים על-ידי מקורות יהודיים ונוצריים, הניבה מדיניותו פרי אף במהלך הקרבות, כאשר נוצרים ויהודים העדיפו לעתים את המוסלמים על-פני המינהל הביזנטיני.

על-אף דורות של מצוקה תחת השלטון הנוצרי שונא היהודים, מצוקה שהדיה מרובים כל כך בתלמודה ובמדרשיה של ארץ-ישראל, דומה כי הארץ מיושבת היתה יהודים רבים בעריה ובכפריה. יעידו בתי הכנסת המרובים, הכפריים דווקא, הנחשפים והולכים בימינו, ואשר שימשו בכל אותם דורות לתכליתם ולא לשום תכלית אחרת, ככל הנראה עד הכיבוש המוסלמי ומי יודע כמה זמן אחריו. אפשר אפוא להניח כי רוב תושבי ארץ-ישראל יהודים הם; חוץ מירושלים, שנגזר עליה להיות ריקה מיהודים, ושהיישוב בה נתחדש רק עם הכיבוש.

במשך כ-450 שנה מעתה ואילך חיו בארץ שלוש אוכלוסיות: יהודים, נוצרים ומוסלמים. היהודים והנוצרים הם האוכלוסיה החקלאית והעירונית. המוסלמים היו בעיקרם בני כמה שבטים גדולים שישבו במדבריות ארץ-ישראל וסביבותיה לפני הכיבוש וכן שבטים שמרחוק באו (מדרום חצי-האי הערבי) והתיישבו בארץ.

ראשיהם ונכבדיהם של השבטים האלה הם שהיוו את עיקר הממסד השלטוני: המינהלי, הצבאי והשיפוטי שבארץ-ישראל בימי ח'ליפות דמשק. אחרי המהפכה העבאסית נוספו בהדרגה מתיישבים מרחוק באו כגון מח'וראסאן ובהם רבים אנשי הדת וההלכה המוסלמית, אנשי צבא תורכים, פקידי השלטון. השבטים, אנשי הצבא, חכמי הדת, הפקידות, הם הם עיקר היסודות המוסלמיים; והארץ – רוב יושביה יהודים ונוצרים.

ההיסטוריה הפוליטית והצבאית של הארץ היא מעתה במידה רבה זו של המלחמות הפנימיות הבלתי פוסקות כמעט שבעולם המוסלמי. אהל פלסטין ואהל אל ארדן, דהיינו השבטים שבארץ-ישראל, מעורבים במאבקים הפנימיים העקובים מדם שבימי שלטון בית אומייה וממלאים בהם תפקיד נכבד. טבריה, ביחוד, חוזרת מדי פעם אל דברי הימים והיא אחד האובייקטים החשובים והנחשקים במלחמות אלה. אזור אבו פטרס (היא אנטיפטרס; אלטואחין – ה'טחנות'; הלא הן 'שבע הטחנות', הירקון) הוא מקום שחיתתם של שמונים ומעלה מבני אומייה בשנת 750, ושם חוזרים ונלחמים זה בזה שליטי הצפון והדרום במשך דורות, כמעט כמו בתקופה ההלניסטית. אלא שעתה נוסף עליהם המזרח.

מרידות נגד השלטון העבאסי מתרחשות ב-807–810. מרידת אבו חרב אלמברקע (בעל הרעלה), שהנהיג את שבטי הכדווים המקומיים נגד העבאסיים, מתרחשת ב-842 ונמשכת כחמש שנים. ואחר כך מרידות חדשות ב-862. פלישת צבא תורכי מתמרד ב-868 עד 870. משנת 877 ואילך מתחילה השתלטותו של המושל במצרים על ארץ-ישראל, והוא אז התורכי אבן טולון ומכאן קרבות בלתי פוסקים נגד צבאות הנשלחים מבגדאד, כגון קרב גדול ומפורסם ב-884 או 885, שוב על 'נהר אבו פטרס'. מראשית המאה העשירית נלחמים על ארץ-ישראל גם הקרמטים, ארגון צבאי דתי שיעי קיצוני. בשנת 905/6 הם פושטים על טבריה ולחצם יתמיד במשך שני דורות נוספים. בשנות השלושים של אותה מאה נלחמים בתחום ארץ-ישראל צבאות תורכיים מורדים שבאים מציראק, נגד שליטי מצרים, תורכים אף הם, האח'שידים. מ-946 מתחילה פעילותם הצבאית של בני חמדאן, שושלת בדווית השלטת בחלב ומבקשת לכבוש גם את ארץ-ישראל. מאמצע המאה העשירית נלחמים על ארץ-ישראל לא פחות מתשעה גורמים מדיניים דתיים צבאיים: 1. האח'שידים התורכים שליטי מצרים; 2. הקרמטים; 3. צבאות עבאסיים; 4. בני חמדאן; 5. מושלי דמשק; 6. מפקד תורכי מתמרד רבי-כוח ושמו אלפתכין; 7. שבט בדווי שהתיישב בדרומה של ארץ-ישראל והתעצם מאד, בני טיי, ובראשם משפחת בני ג'ראח; 8. הפאטמים, שושלת שיעית (אסמאעילית) המקימה ח'ליפות עצמאית בצפון אפריקה, כובשת את מצרים ב-969 ונאבקת במשך שני דורות על ביסוס שלטונה בארץ-ישראל – הדבר עולה בידה רק ב-1030; 9. הביזנטינים, הנושאים עיניהם בלי הרף לשוב אל הקבר הקדוש וכמעט מגשימים את שאיפותיהם ב-969. כאמור, המאבקים, המרידות והמלחמות נמשכים בלי הרף עד 1030.

ישיבת ארץ-ישראל היתה המשך ישיר של הסנהדרין. בעצם, המונחים ישיבה וסנהדרין זהים הם, והאחרון אינו אלא המקבילה היוונית של הראשון. הישיבה היא הנהגתו של הציבור היהודי והיא קובעת הלכות בתחום המשפטי והדתי וממלאה תפקיד הנהגתי גם בענייניהן השוטפים של קהילות ישראל, כגון מינוי דיינים וכיוצא בזה. היתה התחרות מתמדת בין ישיבת ארץ-ישראל ובין שתי ישיבות ככל על ההגמוניה בקהילות ישראל שברחבי התפוצות. קהילות סוריה ומצרים שמרו בדרך כלל על קשר עם ישיבת ארץ-ישראל וכן גם קהילות שבתחום השלטון הביזנטי, ובהן גם קהילות דרום איטליה. אבל בהרבה ערים היו שתי קהילות, האחת 'ירושלמית' (אל שאמיין, דהיינו: הארץ-ישראלים) והאחרת 'בבלית' (אל עראקין) בהתאם למרות שקיבלו עליהן והמנהג שעל-פיו היו נוהגות. בראש הישיבה עמד 'הגאון'. שני לו היה אב בית הדין ומלבדם היו חמישה אישים נוספים, שנודעו בכינויים 'השלישי', 'הרביעי' וכו' – עד 'השביעי'. אדם שהישיבה הכירה בסגולותיו וביכולתו בתור תלמיד חכם ומנהיג קהילתי היה זוכה בתואר 'חבר' והיה משמש בדרך כלל דיין בקהילתו. מלבד זאת נהגה הישיבה להעניק תוארי כבוד שונים למנהיגי הקהילות המקומיות.

אין ספק, הישיבה של המאה האחת-עשרה נמצאת בהידרדרות. אפשר להתייחס לזה בהבנה אם נביא כחשבון את התנאים האובייקטיביים. אבל גם היחסים הפנימיים תורמים את שלהם ונראה כאילו נתון עולמה של ההנהגה היהודית, שהתרכזה בישיבה, בתסיסה בלתי פוסקת. משפחת כוהנים, 'ישראלים' שקשריהם המשפחתיים וייחוסיהם לא תמיד ברורים, וצאצאי בית ראש הגולה הבבלי – הרי שלושה גורמים הנתונים לכאורה במאבק ובהתחרות בלתי פוסקים. לעתים הכוהנים מקיימים מעין קואליציה עם ענף ראש הגולה. אליהו הכהן בן שלמה גאון שעתידי היה להיות הוא עצמו גאון, מתלונן על המצב הפנימי הירוד בישיבה, במכתבו אל דוד בן חזקיה, שמבית ראש הגולה; אין לבם של הכוהנים שלם עם שלמה בן יהודה.

שלמה בן יהודה הוא הדמות המרכזית של התקופה מפאת מכתביו הרבים ותקופת גאונו הממושכת. דמות רבת חידות עד מאד. חכמת החיים שלו נשקפת מכל שורה שכתב. מצד אחד הוא מבליט את צניעותו; את בריחתו מענייני העולם הזה ומהבליו; 'לא בכוח אבי מוניתי ולא במשפחתי נקראתי ולא השעה נסמכתי כי אם ברצון האלוהים ועימו בשם זה געתי'. לפעמים הוא מקיף את חתימתו באותיות קטנות שמתחברות יחדיו לנוסחה: 'ואנוכי תולעת ולא איש'. אנוס היה לכאורה לעסוק בעניינים של חומר ואפשר לפעמים לזהות את זמנם של מכתביו על-פי סכום של 'זהובים' (זאת אומרת דינרים) שמוזכר בהם, אם סכום דומה מוזכר במכתב שתאריכו ידוע. לפעמים הוא נוקט לשון ציורית של איש מעשה כגון כאשר הוא מסרב למסור לפלוני הנכבד איש פוסטאט זכויות השגחה על השווקים: 'ההוא היה רוצה שאני אהיה אוחו בקרן בעוד הוא אוחו את העטיין'. גררלו מתאכזר לו לעתים. כגון עניין חתנו, מנשה הכהן בן אברהם, שהיה גיסו אחי אשתו של שלמה הכהן גאון בן יהוסף, קודמו של שלמה בן יהודה; הוא

נוטש את אשתו, בת הגאון, בעודה בהריונה ויורד מצרימה (הוא נשא את בת הגאון בהיותו קשיש ממנה בהרבה, אחרי מות אשתו הראשונה). וזאת מלבד מריבות וסכסוכים מכל העברים ובהם מחלוקת נתן בן אברהם המפורסמת. נתן בן אברהם היה נצר למשפחה ארץ-ישראלית מיוחסת, ואולי שימש אחד מאבותיו בגאונות. בגיל צעיר יצא לצפון אפריקה בעניינים של ירושת אביו. ב-1039 שב לארץ-ישראל ונתקבל בכבוד ויקר, בשל למדנותו וייחוסו, ואף זכה למעמד של אב בית דין בישיבה. עד מהרה ביקש לדחוק את שלמה בן יהודה מן הגאונות וגם הוכרו גאון על-ידי סיעתו. רק ב-1042 השלימו הצדדים.

על אף הזעזועים, מקיימת הישיבה את מרותה על הקהילות של ה'ירושלמיים' או 'אלשאמיין' בארץ-ישראל עצמה, במצרים, בסוריה וככל הנראה גם באזורים נוצריים. 'הל יחתאג' אדוננו בית דין הגדול אן יאמר בית דין של מצרים אן יחלף ראובן' (האם יש צורך אדוננו אב בית דין הגדול, כלומר בית דין הישיבה, כי תצווה על בית הדין של מצרים כי על ראובן להישבע?). ולהלן מוזכר בית דין טראבלס (היא טריפולי של לוב) 'אלדי לם ירגע אלי קול בית דין הגדול נטרוהי מן שמיא' (אשר לא נשמע לדברו של בית הדין הגדול [היא ישיבת ארץ-ישראל] ישמרוהו מן השמים) – כי קיבל כנראה את מרותה של ישיבת בבל.

הימים ימי מצוקה קשה, אבל תמיכה כספית זורמת ממצרים ומקהילותיה, מקהילות סוריה, כגון צור, מסיציליה – כמו במגילת אחימעץ, המספרת גם היא על משלוחי כספים מדרום איטליה לישיבת ארץ-ישראל. ראש הישיבה, דניאל בן עזריה מודיע לאחד המנהיגים הבולטים של יהדות מצרים, אברהם הכהן בן פרת, כי 'אלחבר צאחבי במצר... לא יתקדם פי שי מן אלאמור פי אלבלד אלא באמרה ואנה יכון פי טאעתה' (החבר [מוסמך הישיבה] רעי שבפוסטאט... לא יקח על עצמו שום משרה בעיר אלא אם תצווה אתה והוא יהיה נתון למרותך).

התארים שמעניקה הישיבה ליקיריה שבקהילות יש להם משקל עצום. כינוי נוסף 'סגול הקהל' שניתן לאברהם בן מבשר, פרנס בפוסטאט, על-ידי שלמה בן יהודה, עושה רושם רב בעיר. 'זאסרו אלג'מעאת בדלך גאית אלסרור' (ושמחו על כך הקהילות [!]) שמחה עד אין סוף). מפוסטאט מודיעים לדניאל בן עזריה שעומדים להגיע אליו: נתן השולחני ובנו 'יצווה להרבנות יקרם ולהגדיל כבודם ולהמשיך לבם אליו כי הם מאוהביו ודורשים שלומיו תמיד, והם מלאים מרוב רבים זהובים'.

היחסים עם ישיבת בבל מתוחים לפעמים. שלמה בן יהודה מבטא זאת, אף כי בסגנון מאופק. כך בפרשת ה'חבר' שהעדיף להיות 'אלוף' (חבר) – תואר הישיבה הארץ-ישראלית; אלוף – תואר הישיבה הבבלית) 'מאס במי שילוח לשתות מימי נהר'. וכשחזר בו: 'שבו המים ללכת כתמול שלשום'.

גורם חשוב ובייחוד בירושלים, אבל גם ברמלה ואף בפוסטאט, הם הקראים. יש ידיעות על מריבות וסכסוכים אתם. משה בן יצחק הקרא הירושלמי כותב אל שמואל בן

עזריה כי בחודש שעבאן היתה השעורה רובה בצבע ירוק 'מגבן' (כנראה: בהיר) ומיעוטה ירוק 'דגן' (כהה). זאת באזור אלדארום. המצב באזור רפח, הגור, זגר (רפית), עמק הירדן, צוער) והאכואר (המחוזות) הסמוכים אינו שונה מזאת. ויש בגניזה פרוטוקול מהערכת מצב התבואה על-ידי קראים באזור עזה. על-פי מצב התבואה היו מחליטים האם יש לעבר את השנה.

בשנות השלושים של המאה האחת-עשרה מבקשים השלטונות לכפות הסדר על הרבניים בירושלים: א. להפסיק את המעמד השנתי של הכרזת החרם על הקראים בהר הזיתים. ב. להרשות להם לפתוח חנות בשר שלהם בשוק היהודים (אשר בו נראה שלא היתה להם דריסת רגל בדרך כלל). ג. הקצבים הרבניים לא ימכרו בהמות הרות לשחיטה, כדי שבשרן לא יגיע אל הקראים, בהתאם לאיסורים, על-פי 'אותו ואת בנו' (וי' כב: כח). ד. אם יחולו החגים אצל הקראים במועד שונה משל הרבניים יהיו הם רשאים לפתוח את חנויותיהם בעת חגם של הרבניים.

המצפה לשאוב מכתבי הגניזה ידיעות על המאורעות הצבאיים והמדיניים של התקופה – ינחל אכזבה. אבל לעתים חודרים הדים של המאורעות אל תוך מכתבי הישיבה, בייחוד תיאורי המצוקה שבעת המרידות; ולעתים אגב דיון בעניינים אישיים: מנשה הכהן בן אברהם, חתנו של שלמה בן יהודה, לא יכול היה לעמוד בתשלומים הגבוהים: 'נענש ממון בימי בן חבורה' (בן חבורה מלשון חברה, פצע; אין הוא אלא אבן אלג'ראח [מלשון ג'רח, פצע בערבית] ראש המורדים הכדוויים). הוא נאלץ לשעבד את הבית שהיה ידוע בשם 'בית הגאון'.

האוכלוסיה היהודית צדדה בשלטון הפאטמי ולא בכדוויים אשר דומה שטיפחו קשרים מיוחדים עם האוכלוסיה הנוצרית דווקא, כפי שמתברר ממקורות ערביים. הגאון מתפלל לנצחון 'מחנות אדוננו המלך... על בני קדם אשר חרבינו ארץ הצבי ונשמו מסילות ושבת עובר אורח וליוצא ולבא אין שלום...'

באמצעות נכבדי העדה שבפוסטאט היו פתוחים אפיקים של קשר ושל השפעה אל החצר בקהיר. שלמה בן יהודה מבקש מאברהם הכהן בן פרת להתערב אצל 'הנגיד' (דהיינו: אמיר, מפקד צבאי) אבו אלפתוח לטובת קין בן עבד אלקאדר, ככל הנראה בדווי איש רמלה הצפוי לעונש 'על מעשיו הראשונים' (כנראה: השתתפות במרידות הכדוויים); מרג'א, זקן מ'שרי העיר' וגם קין עצמו ובני ביתו התחננו אצל הגאון כי ישתדל למענו אצל ידידו רב ההשפעה שבקהיר. מאידך גיסא היתה הדרך פתוחה ללחץ ולהתערבות של השלטונות בחיי העדה היהודית. אבו עלי אלוכיל אלמערוף באבן אלצופי לוחץ על היהודים בירושלים למנות על עצמם וکیل (משגיח: לא ברור לאיזה מין משגיח הכוונה). הקאדי של רמלה לוחץ באותו עניין ואילו הקאדי הירושלמי, אלתיזי, מוחזק בתור מי שיתערב בעניין זה לצידם של יהודי ירושלים. הסיכויים הם שיצליח, מפני שהוא שייך למד'הב (אסכולה בהלכה) של הרמלי (שהוא בוודאי גבוה ממנו בדרגה). ואילו דניאל בן עזריה מבקש את התערבותו של אברהם הכהן בן פרת אצל הווזיר כדי להשיג המלצה

למושל ירושלים כי ינהג על-פי אלמנשור אלמכרם ('ההכרזה המכובדת', ככל הנראה הכרזה של הח'ליף הפאטמי) שממנו מתחייב כי יש להיזהר בכבודו של הגאון, לקרבו ולדאוג לצרכיו.

פרק מיוחד במסכת היחסים עם השלטון מהווים המיסים. מכמה וכמה מקורות ירושלמיים אנחנו מקבלים את הרושם, כי הוטל על יהודי ירושלים מס שנתי קבוע וגלובלי. אפשר כי נוהג זה נמשך מתקופה קדומה ביותר והוא היה שונה מן הסדרים המקובלים של תשלומי מס הגולגולת, שהיו אישיים לחלוטין. אולי מנהג שתחילתו בראשית ההתיישבות היהודית בעיר בימי עמר אבן אלח'טאב. נראה שהסכום היה מאה דינר בשנה. 'העונש אשר עלינו בכל שנה' נאמר באחד המכתבים. תשלומו מונע תביעת מס (או תביעה להציג את ה'רקעה', הפתק של מס הגולגולת) מן העולים לרגל: 'למען לא ייתפסו העולים אל העיר הקודש באימות פיתקי המס'. ומעשה בפרח בן דונש איש סיג'למאסה שהתיישב בירושלים ונשא בה אשה מבנות ירושלים והוליד בנים 'ונעשה כתושבי ירושלים ומשלם המס כגדול, שהוא זהוב ורבע': הוא נוסע לפוסטאט, ושלמה בן יהודה מבקש מאברהם הכהן בן פרת כי יצילנו מידי 'נוגשי מצרים'.

סוגיה בפני עצמה היא זו של שכונות היהודים בירושלים. יש לנו תעודות המוכיחות למעלה מכל צל של ספק כי שכונת היהודים הרבניים היתה בדרום העיר, אזור שהיה חרב בעת התיישבותם. הם השתמשו באותן הריסות כדי לבנות לעצמם בתים. שם היה גם שוק היהודים ובו הישיבה. בית הכנסת היה ככל הנראה במקום שקראו לו 'המערה'. במאמר שעתיד לצאת לאור בקרוב ב'שלם' (שנתון יד בן-צבי) כרך ב' אני מבקש להוכיח שהיה זה בקרבת שער הכהן; הוא השער שמתחת לשער המגרבים (ולא בחומה המזרחית כדעת חוקרים אחרים). הקראים שכנו מחוץ לחומת העיר, ברובע המזרחיים, 'המשארקה', הידוע גם בתור הסמרתקה; יש לבטא שם זה Samaritikē. זאת אומרת 'השומרנית', ויש ידיעות על מקום זה במקורות נוצריים. היתה זו כנסייה על שם האשה השומרנית המזכרת בברית החדשה, ומקומה בעמק קדרון על-יד המבנה הידוע בתור קבר זכריה. כנגד זה אין במקורות שבגניזה אישור לקיומה של שכונה יהודית בצפון העיר. ב-1029 נמסר על התמוטטות חומה, והיא כנראה החומה המערבית של הר הבית, שעל-יד בית הכנסת, שנפלה על בניין בית הכנסת, בעוד הוא מלא מתפללים, אנשים, נשים וטף. התמוטטו עשרים וכמה נדבכים לאורך קרוב ל-15 אמה. החומה משכה עמה גם כמה בתי דירות. בעזרת כספים שנתקבלו מפוסטאט (24 זהוב) נעשתה עד מהרה עבודת פינוי ושיקום.

עמדתי על מקצת הדברים והם כמוכּן נרחבים מזה בהרבה בכל אחד מן הנושאים

שבהם נגעתיו. הרבה יש לומר גם על נושאים כגון חיי הכלכלה: עלייה ועלייה לרגל; אישי התקופה: כמה מקהילות ארץ-ישראל, כגון: רמלה, טבריה, חברון, אשקלון. אבל על אלה ידובר לחוד.